

Людмила Харченко

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ У ПОСТТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються етапи формування політично-управлінської еліти в Україні, що відбулися за період незалежності (1991–2009 рр.). Доведено, що протягом зазначеного періоду політико-управлінська еліта зазнавала трансформації тричі — за президентства Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка. Охарактеризовано особливості кожного з періодів.

Liudmyla Kharchenko. Steps to creating a political and administrative elites in posttransformatsiynnyu period in Ukraine. The article deals stages of politico-administrative elite in Ukraine, which took place during the period of independence (1991–2009). It is shown that during this period the political and managerial elite transformation experienced three times — by President Leonid Kravchuk, Leonid Kuchma and Victor Yushchenko. Characterize the features of each of the periods.

Велика відповідальність за процеси, які відбуваються сьогодні в Україні — політична і економічна нестабільність, неоднозначне ставлення суспільства до влади, посилення інакшості ідентичностей окремих регіонів країни тощо — лежить на верстві суспільства, що відповідає за доленосні політико-управлінські рішення. Незважаючи на проходження декількох хвиль оновлення у такий неоднозначний, тяжкий та відповідальний період становлення і розвитку нашої молоді держави, політична еліта залишилася «незавершеною» у ствердженні власної системи загальнонаціональних цінностей, які б відповідали викликам сучасного українського суспільства. Саме через це проблема трансформації та оновлення провідної верстви українського суспільства має стати пріоритетним завданням наступного етапу розвитку нашої держави.

Багато українських вчених — політологів, філософів, культурологів, економістів поставили питання формування національної політичної еліти на чолі трансформаційних змін. «Саме елітні прошарки, — пише О. Крюков, — несуть відповідальність за укорінення в Україні соціальної поляризації, корумпованості, від-

чуженості влади від суспільства»¹. Ф. Рудич зауважує, що після здобуття незалежності правляча політична еліта України так і не спромоглася визначити стратегію розвитку суспільства, віднайти шляхи розв'язання проблем, які повстали перед ним, не консолідувала суспільство і не повела його за собою, не змогла зробити те, що повинна була зробити, маючи владу². Попри це, завданням суб'єктів формування політико-управлінської еліти деякі політологи вбачають саме в досягненні суспільного компромісу щодо базових цінностей. Це насамперед питання, що стосуються державного устрою, типу політичної влади тощо³. Причини конфліктогенності в діяльності політичних еліт, на думку низки українських науковців, полягають у політичній асиметрії⁴.

Перша хвиля: деструктивний професіоналізм.

Починаючи з 1991 року, зі здобуттям Україною незалежності, наша країна перебуває у процесі становлення демократії, у стані підготовки переходу на той новий етап розвитку держави і її суспільства — самодостатній, загально-ціннісний, національно-ідентичний, економічно-обґрунтований, духовно-повноцінний — який відповідатиме критеріям і вимогам сучасної цивілізаційної моделі сталого розвитку. Активну стадію протікання цього процесу — від зламу попередньої моделі до остаточного переходу до моделі нової — зазвичай вважають «перехідним періодом». В економіці такий період визначається як відрізок часу, протягом якого економіка країни переходить в новий, якісно інший стан у зв'язку з кардинальними реформами економічної системи. Та якщо брати глобально — перехідний період — це якісна зміна усєї існуючої парадигми буття суспільства: соціальні, духовні, культурологічні, політичні трансформації. Цей період є об'єктивним, необхідним, має певні традиції з досвіду новітньої історії східноєвропейських країн і потребує часу, зусиль і згуртованості політико-управлінської еліти для вирішення проблем, пов'язаних з конструктивним його завершенням.

Ситуація, в якій опинилася Україна в 1991 році, поставила нові умови для існування та нові вимоги для розвитку суспільства: побудова національної, ідеологічної, політичної, соціальної, громадянської, культурно-духовної системи, яка б відповідала викликам сучасної демократії. Політики, що прийшли до влади, керівники підприємств, банків де-юре знаменували собою народження нової української еліти, але, фактично, не було жодного досвіду будівництва незалежної демократичної держави.

«Соціальний локомотив» — команда правлячих груп, була майже повністю успадкованою від попереднього режиму разом з її радянською культурою і традиціями. Перша хвиля української влади не зуміла, а якщо точніше, не схотіла базових перетворень і, як наслідок, — вплинула на усі подальші хвилі елітного оновлення своїм деструктивним професіоналізмом. За влучним висловом українського культуролога М. Рябчука, — «по суті, було підтримано не лише проголошення незалежної України, а й збереження України совецької»⁵.

Якщо порівнювати з іншими державами, які утворилися після розпаду СРСР, слід відзначити позитивні для України моменти — відсутність соціальних катаклізмів, громадянської війни, регіональних зіткнень, міжетнічної ворожнечі. Українська еліта зуміла не повторити досвід Росії — «стрілянини» по парламенту з танків та кулеметів. Проте вважати момент здобуття незалежності точкою відліку «перехідного періоду» є не надто доцільним, оскільки лише вичерпність «старого порядку» є сигналом до соціального хаосу (перехідного періоду), з якого може утворитися соціальний порядок та гармонія. Президентська каденція Леоніда Кравчука була лише плавним, безболісним, але стагнаційним завершенням радянської України.

Друга хвиля: видимість компромісу. Першою «ластівкою» «ущільнення» зовнішньої видимості соціального порядку, її початковою флуктуацією стали президентські вибори 1994 року, які стали також першими в Україні дочасними виборами. Стався прецедент, про який українські і зарубіжні політичні експерти говорили як про важливий крок на шляху до демократії і прояв високої політичної культури — внаслідок виборів чинний Президент Леонід Кравчук поступився своєю посадою іншому кандидату — Леонідові Кучмі. Час показав, що це політичне «благородство» було ніщо інше, як перемога сучасних західних PR-технологій і добре профінансованої політичної реклами та пропаганди над потужним адміністративним ресурсом, могутність і вплив якого виявилася набагато слабшими, ніж очікувалось.

Політико-адміністративна еліта другої хвилі виробила свої характерні риси, що мали певні особливості, проте, знову ж таки, спиралася не на кращі традиції радянської номенклатури. М. Рябчук у своїй праці «Дві України» охарактеризував еліту і все українське суспільство спільним терміном *амбівалентність*, розуміючи під ним не лише брак чіткої мовно-культурної ідентичності,

але й загальну світоглядну невизначеність⁶. Згідно зі сталою традиційною радянською закритістю тогочасна владна еліта почала створювати клани всередині політико-управлінської системи, які сформували і розподілили зони впливу між собою. Л. Кучма створив узгоджений механізм взаємодії між окремими гілками влади, наповнивши її представниками вітчизняного бізнесу (олігархія). Видимість політичного компромісу підтверджувала також розмита багатовекторність зовнішньої політики, яка всіх влаштувала.

У цей період політичні еліти сприймали процес консолідації влади як відпрацьований механізм керування і реалізації власного пануючого становища. Головним принципом утримання влади була її взаємопов'язаність. Порушенням існуючої системи стало вбивство журналіста, у замовленні якого з трибуни Верховної Ради представники опозиції звинуватили чинного тоді Президента. Підсилене суспільним напруженням соціальне «виснаження» сягнуло свого апогею під час президентських виборів 2004 року і переросло в хвилю протестів, що дістало назву «помаранчевої революції».

Третя хвиля: проміжна фаза. Наслідком «помаранчевої революції» для України стався перехід у другу фазу перехідного періоду, яка, з погляду формування подальшого системоутворюючого принципу цілісності державного устрою, є найбільш драматичною та складною. Фактично, з приходом на президентську посаду Віктора Ющенка настала проміжна фаза перехідного періоду, яка характеризується (з досвіду інших країн, що пережили трансформацію) посиленою політичною і економічною нестабільністю. Ця фаза, з одного боку, була незворотною, а з іншого — об'єктивно необхідною для закладення основ подальших демократичних трансформацій.

Президенту Віктору Ющенку дісталася у спадок розбалансована економіка, політична система, що не відповідала вимогам демократизму, олігархічні клани у структурах влади, енергетична та ідеологічна експансія іншої держави і, що головне, надмірно завищені очікування з боку суспільства, спричинені розумінням власної причетності до важкої і вистражданої перемоги демократичних сил. Ці, та низка інших чинників значно ускладнювали здійснення програми політичних, економічних та ідеологічних перетворень, задекларованих під час передвиборчих перегонів.

Детермінантами наростаючої кризи стали фактори, що відображали внутрішню (архетипну) і зовнішню (об'єктивно-реальну) дійсність українського суспільно-політичного простору. Системна

криза «перехідності» зумовлюється системним характером перетворень. Хвиля оновлення політико-адміністративної еліти являла собою досить розмите як з регіональної, так і з ідеологічної точки зору утворення. Були відсутніми спільні об'єднавчі політико-економічні стратегії бачення подальшого розвитку державотворчої парадигми. Внаслідок цього виник конфлікт інтересів, що призвів до частих змін урядів і вимушених дочасних парламентських виборів. Щільність політичних процесів і порушення політичних циклів поглибило за усіма напрямками загрозу суспільно-політичної та економічної нестабільності.

Пошук компромісу — середина шляху. В таких умовах досить важко було говорити про пошук компромісу у політико-елітарному та суспільному просторі. За деякими визначеннями, політична еліта — це внутрішньо консолідована соціальна спільнота, яка є суб'єктом підготовки найважливіших стратегічних рішень у сфері політики, яку характеризує спорідненість настановлень, єдність цінностей, що поділяються⁷. Дискурс українського політикуму свідчить про іншу модель елітаризму: протилежність поглядів, бінарність цінностей, різновекторність тяжінь — усе це заставляє рухатися новий, ще не випробуваний механізм державотворення на шляху до свого становлення — важкого, але правильного. Деякі вчені⁸, досліджуючи проблеми української еліти, застосовують поняття «протоеліта». Воно означає утворення групи, яка претендує на те, щоб згодом стати елітою. Проте не кожна протоеліта здатна в наступний період життя суспільства стати справжньою елітою. В період президентства Л. Кучми механізм формування політичного класу загалом і його еліти зокрема відбувався за викривленою схемою псевдомократизму. Критерії, за якими більшість претендентів допускалася в «коло обраних», суперечили не лише положенням і вимогам європейського народовладдя, але й загальнолюдським принципам моральності. Після «помаранчевої революції» у політичній системі відбулися зміни, які сприяли розгляду політико-управлінської «протоеліти» як такої, що має шанси в наступний період розвитку суспільства стати повноцінною елітою. На підтвердження цієї тези низка українських науковців стверджує, що політична еліта, що прийшла до влади після виборів 2004 року, могла претендувати на роль справжньої еліти, проте за умови сприяння конструктивного розвитку соціально-правової держави, громадянського суспільства і напрацювання консолідуючої ідеології⁹. Президент В. Ющенко був ціл-

ком свідомий недосконалість і незавершеність наявної моделі: «Ми посередині шляху, який здатен привести нас до справді вільного, безпечного, заможного, кращого суспільства» (з «Послання Президента Про внутрішнє та зовнішнє становище України») ¹⁰. На думку ще одного дослідника — Е. Афоніна, після 2004 р. з'явився достатньо підстав стверджувати, що політико-управлінська еліта була не тільки активним учасником та ініціатором трансформаційних змін, але й сама стала часткою цих незворотних звершень ¹¹.

Починаючи з 2004 року політико-управлінська еліта увійшла в проміжну фазу становлення «еліти майбутнього» ¹². Це означає, що вона опинилася на хиткому, розбалансованому, але спрямованому до демократії мості, що пролягає над безоднею минулого, в яке немає вороття. Ця проміжна еліта мала свою власну специфічну політичну свідомість і характерні моделі політичної поведінки. До її ознак належить пасіонарність, що формує унікальну систему цінностей: політичну мову, ідеологію та регіональні ідентичності, які побудовані на досить високому факторі емоційності. Ця риса, з одного боку, надає гнучкості і певної відкритості політичній культурі, а з іншого — породжує багато деструктивних похідних, пов'язаних з надмірними амбіціями, принциповістю і нонконформізмом у багатьох питаннях.

Зовнішні прояви політичної культури, якими є політична мова і поведінка, формують загальне ставлення громадян до політики і держави загалом. Система дій, що безпосередньо фіксується щодо значимих інститутів публічної влади ¹³, формує в людей відповідні стереотипи, моделі та зразки поведінки. Політична еліта періоду 2004–2009 рр. найчастіше активізувала свою поведінку під час передвиборчих кампаній (яких було декілька) або під час ротації. У більшості випадків представники політичної і владної еліти засвідчили неспроможність чітко і послідовно виписати свої позиції, методи, цілі, систему пріоритетів. У своєму загалі суб'єкти політики все ще відсторонені від громадськості — культура прийняття політичних рішень майже виключає участь у них громадянського суспільства, переважно усі рішення приймаються на елітарному рівні. Також характерною ознакою політичної поведінки «перехідної» еліти стали: нетерпимість до політичних опонентів, опозиційних сил, навіть якщо вони діють в рамках закону.

Для України багатопартійність є явищем принципово новим. У зв'язку з цим відповідна політична, партійна і громадянська культура дотепер знаходиться на досить низькому рівні. Незважаючи

на поступ демократизму після президентських виборів 2004 року, наявність якого засвідчила низка незалежних міжнародних організацій, представники політико-управлінської еліти і надалі виявляли ознаки авторитаризму — адміністративні методи управління, непрозорі прийняття політичних рішень владними структурами. Це дало змогу окремим зацікавленим політичним групам нагромаджувати власні ресурси через отримання привілеїв та пільг. Внаслідок цього до влади проникали сили, метою яких було збереження і посилення власного статусу та реалізації неконкурентної політики. Ці процеси підсилювало явище політичної міграції. В Україні воно цілком визначалося чинним законодавством, передусім законами про вибори, наявністю змішаної і пропорційної системи виборів, невпорядкованістю системи представницької влади. Партійне і фракційне структурування в законодавчих органах не були жорстко організованими. Це дозволяло народним депутатам під час виконання своїх професійних обов'язків особисто для себе вирішувати, в якій фракції і в якій лобістській групі парламенту працювати, а в разі неможливості прийняття того чи іншого закону переходити в іншу фракцію (партію). Такого роду невизначеність, підкріплена підвищенням політичної міграції (пік якої прийшовся на парламентські вибори 2006 р.), спричинила низку загрозливих моментів, які, зрештою, і призвели до того, що перманентна політична криза (2005–2007 рр.) переросла в кризу економічну (2008–2009 рр.).

Потягом 2004–2009 рр. було здійснено спробу сформулювати низку економічних, соціально-політичних, ідеологічних ідей, метою яких було — консолідація еліти та досягнення суспільного діалогу, консенсусу серед громадян України. Загалом ідеться про ідеї ринкової конкурентної економіки (вступ до СОТ), захищеності приватної власності, побудови громадянського суспільства, розвиток вільних засобів масової інформації, врегулювання процесів взаємодії гілок влади та інших владних інститутів, деідеологізації суспільства, формування ідентичності навколо національних традицій, поваги до власної історії і трагедій, що з нею пов'язані.

Згідно з соціальними моніторингами показники з наведених проблем покращилися. Соціологічні дослідження Інституту соціології Національної академії наук України щодо моніторингу українського суспільства¹⁴ з 1992 по 2008 рр. дають змогу здійснити порівняльний аналіз оцінки української влади за різні періоди діяльності урядів. Так, на запитання «Чи є сьогодні в Україні

політичні лідери, які можуть керувати країною» «так» відповіло 20,1% респондентів (1999 р), 33,0% (2008 р), найвищий показник — 50,4% (2005 р.)¹⁵. На запитання «Чи є в Україні серед наявних на сьогодні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу» «так» відповіло 19,3% респондентів (1999 р.), 29,8% (2008 р.), найвищий показник — 42,9% (2006 р.)¹⁶. На запитання «Який рівень вашої довіри Президенту України» відповідь «зовсім не довіряю» дали 37,6% респондентів (1999 р.), 23,4% (2008 р.), найнижчий показник 8,3% (2005 р.)¹⁷. На запитання «Чи можете ви сказати, що обраний депутат від вашого округу здатен виразити ваші інтереси в парламенті» «ні» відповіло 33,9% респондентів (1999 р.), 25,5% (2008 р.), найвищий показник — 39,9% (2004 р.)¹⁸. На запитання «Чи вистачає керівників, здатних управляти державою» «так» відповіли 4,3% (1999 р.), 9,6% (2008 р.), найвищий показник — 17,2% (2005 р.)¹⁹. На запитання «Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає ваші законні права та інтереси, чи могли б ви щось зробити проти такого рішення?» «так» відповіло 4,4% респондентів (1999 р.), 8,5% (2008 р.), найвищий показник 9,4% (2005 р.)²⁰. На запитання «Що, на вашу думку, краще — терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у разі значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестами?» відповідь «Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя» дали 34% респондентів (1999 р.), 40,8% (2008 р.), найвищий показник 45,4% (2005 р.)²¹. На запитання «Чи боїтеся ви встановлення диктатури в країні» «так» відповіли 12,8% респондентів (1999 р.), 10,0% (2008 р.), найнижчий показник 9,3% (2006 р.)²².

Тенденція наявності найкращих показників за всю історію незалежності у 2005–2006 рр. і зниження їх у 2008 р. підтверджує тезу про завищені очікування швидких змін з боку суспільства після перемоги «помаранчевої революції». Різкий стрибок у бік демократії і хаос, спричинений розхитуванням старої державної парадигми елітою, що поки ще сама перебувала на своєму, подекуди сумнівному, шляху становлення політичної культури і конструктивного професіоналізму, загальмував і частково розсіяв здобутки демократичного прориву 2004 р. Підтвердженням цьому є теза про те, що «повільні темпи та невиразні результати трансформації були спричинені відсутністю економічних та соціокультурних передумов, а процеси демократизації стали результатом боротьби політичних сил і еліт за владу»²³. Також одним з головних факторів

гальмування розвитку політичної системи, на думку українського політолога М. Розумного, став «невмотивований і поспішний перехід до парламентсько-президентської моделі, який відбувся в умовах політичного протистояння і зумовив низку вад в організації державної влади»²⁴.

Але, незважаючи на втрати, величезним досягненням у процесі пошуку виходу з політико-економічної кризи є те, що Президент В. Ющенко зумів переконати і громадян України, і представників політико-управлінської еліти в тому, що, незважаючи на поліетнічність, багатоконфесійність, протилежні геополітичні та ідеологічні погляди — унітарність і суверенність України є ключовим моментом політичного, економічного та духовного існування українського суспільства.

Міжелітні конфлікти, політичні протистояння, нерозвиненість державних структур, беспорядність місцевого самоврядування, протилежне геополітичне тяжіння окремих регіонів, невизначеність стратегічних пріоритетів, перманентна економічна криза, фатальна енергетична залежність від іншої держави — усе це несе загрозу на шляху до віри в непохитність державного суверенітету. Важливим об'єднавчим фактором для українського суспільства загалом і політичної еліти зокрема має стати тверде усвідомлення непохитності української державності як незаперечного факту. Чітке розуміння власної здійсненності, значимості і сакральності в межах держави Україна має відсунути на другий план ті чинники, які, за словами І. Дзюби, завжди актуалізують питання: «чи утвердить Україна свою державність, чи втратить»²⁵. На думку іншого українського науковця, ідея державності, шляхи та засоби боротьби за її реалізацію, пошук оптимальних форм організації влади, аналіз причин, що призвели до втрати Україною державно-політичної самостійності, були центральною проблемою української політичної думки на всіх етапах її розвитку²⁶. Цей процес триває й до сьогодні.

Із закінченням першої каденції Президента В. Ющенка спостерігалось завершення проміжної фази перехідного періоду. Цей складний і драматичний період в історії новітньої України виконав найважливішу функцію державотворення — забезпечив збереження демократичних цінностей, без яких було б неможливо побудувати ринкову європейську цивілізовану Україну.

---

¹ Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія. — К.: НАДУ, 2006. — С. 5.

² Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави // Політичний менеджмент №2 (29) — К., 2008. — С. 4.

³ Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: Навчальний посібник / Е.А. Афонін, Ю.С. Ганжуров, В.В. Лісничий, О.В. Радченко та ін. — К.: Нац. акад. держ. управл. при Президентові України; Укр. тов. сприяння соц. іннов.: Парламентське вид-во, 2008. — 416 с.

⁴ Там само.

⁵ Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» // Критика. — К., 2000. — С. 22.

⁶ Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни // Критика, — К., 2003. — С. 13.

⁷ Кочубей Л. «Політична еліта» і «політичний клас»: класичні та сучасні підходи до визначення понять // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. Український науковий журнал. — 2008. — С. 28.

⁸ Еліта та соціальні зміни: Матеріали круглого столу // Філософська і соціологічна думка — 1996. — № 56. — 251 с.

⁹ Рудич Ф. Вказана праця. — С. 4.

¹⁰ Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України [Електронний ресурс] / Офіційне Інтернет-представництво Президента України Віктора Ющенка — режим доступу до сторінки: <http://www.president.gov.ua/news/13362.html>

¹¹ Афонін Е. Передмова до монографії Крюкова О. «Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення — К.: НАДУ. — 2006. — С. 3.

¹² Крюков О. Вказана праця. — С. 140.

¹³ Мамут Л. Образ государства как алгоритм политического поведения // Общественные науки и современность. — 1998. — №6. — С. 85–97.

¹⁴ Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М.Шульги. — К.: Ін-т соціолог. НАН України, 2008. — 656 с.

¹⁵ Там само. — С. 501.

¹⁶ Там само. — С. 502.

¹⁷ Там само. — С. 527.

¹⁸ Там само. — С. 502.

¹⁹ Там само. — С. 557.

²⁰ Там само. — С. 559.

²¹ Там само. — С. 512.

²² Там само. — С. 568.

²³ Крюков О. Вказана праця. — С. 128.

²⁴ Розумний М. Розвиток політичної системи України: виклики і загрози // Політичний менеджмент. — 2008. — №1 (28) — С. 10.

---

²⁵ Дзюба І. На шляхах державотворення // Літературна Україна. — 1992. — 27 серпня.

²⁶ Салтовський О.І. Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя): дис. ... докт. політ. наук: 230001. — К., 2003. — 17 с.